

ADELSNÄS PARKANLÄGGNING
Anna Lindell

Adelsnäs parkanläggning

Anna Lindell

På en halvö i Bysjön nära Åtvidaberg ligger Adelsnäs. Herrgården är huvudsäte för det Adelswärdiska fideikommisset och har så varit sedan 1783. Trädgårdskonsten har alltid haft en stor betydelse i Adelsnäs historia och tidvis har den prioriterats framför annat. Adelsnäs trädgårdshistoria kan i stort delas in i två viktiga perioder; den tidigare anläggningen, en engelsk park utbyggd under 1800-talets första hälft, och den senare anläggningen, inspirerad av Arts and Craft trädgårdarna i England, anlagd 1904-1920. Adelsnäs är den enda anläggningen av sitt slag i Sverige och ett unikt dokument av en kort period svensk Arts and Craft influerad arkitektur. Adelsnäs utgör ett komplext lager av parker och uttryck, initierade och skapade av flera generationer Adelswärdare.

1800-tals parken

Adelsnäs parkanläggning omfattade vid 1700-talets slut, när Johan Adelswärd köpte gården, en stor köksträdgård om tre hektar, hjorthägn, ruddammar och ett orangeri samt en planlagd och påbörjad del med axiellt uppbyggda gångar. Det var en relativt anspråkslös anläggning vilket en karta från 1778 visar. Den planlagda delen utfördes aldrig, inte heller de magnifika förslag till en park *anglo-chinoise* som P.M. Adlerfeldt ritade 1782-1785. Förslagen ligger dock till grund för den engelska park som Eric Göran Adelswärd och hans son Jan Carl Adelswärd anlade mellan 1800-1852. Det var med denna park som trädgårdskulturen skulle blomstra på Adelsnäs under 1800-talet.

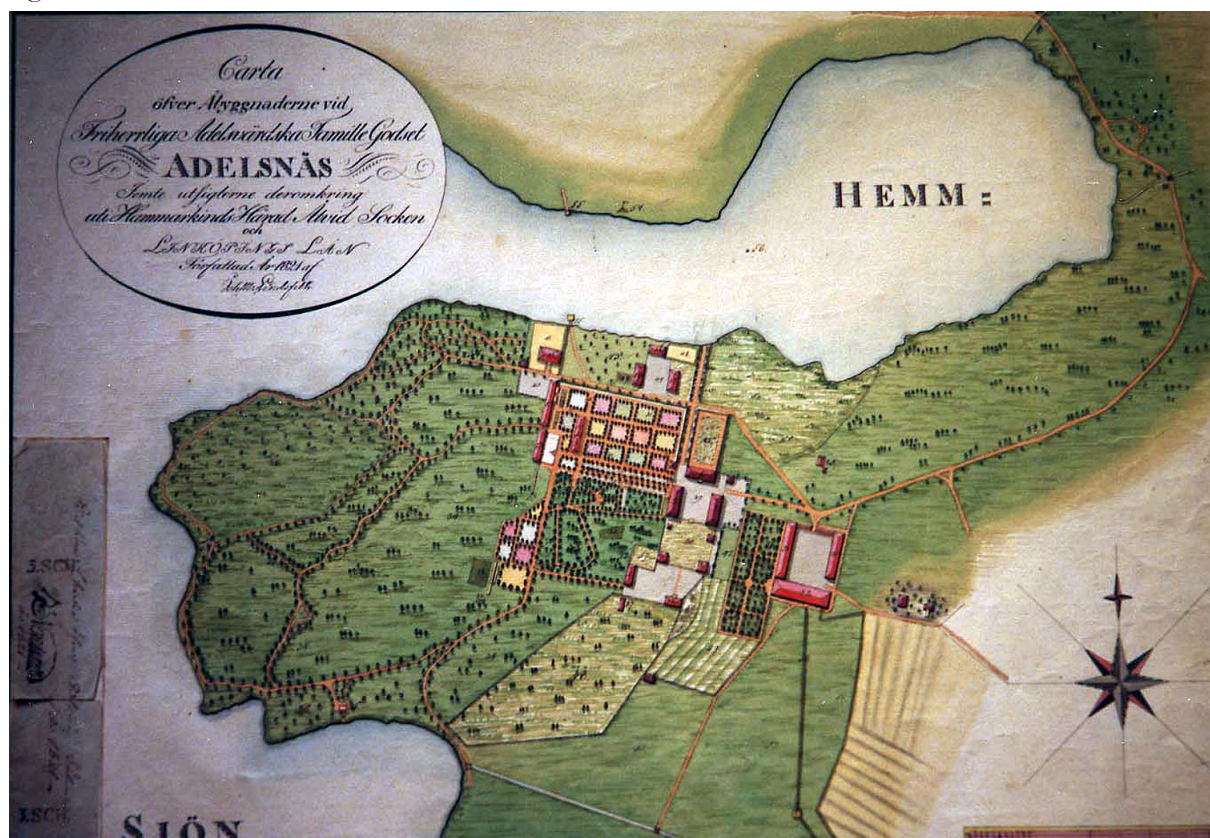
Romantiska ideal

Baroniets kopparproduktion gav stor avkastning, särskilt mot 1800-talets mitt och mot denna bakgrund hade man kunnat förvänta sig att en ny och mer påkostad herrgårdsbyggnad skulle ha uppförts på Adelsnäs. Det skedde dock inte men kanske fanns det sådana planer som aldrig genomfördes? Istället intresserade man sig för parkanläggningens färdigställe. En engelsk park med bland annat lusthus, tempel och slingrande gångar anlades och byggdes ut

En översikt över Adelsnäs halvö och den engelska parken under 1800-talet. Fritt efter 1890-tals karta. Akvarell Anna Lindell

under de första årtiondena av 1800-talet. Flera beskrivningar och en karta från 1824 ger en bild av den park som växte fram. Parkanläggningen delades in i tre områden; Köksträdgården, Lugnet och Parken.

"Carta öfver Åbyggnaderne vid Friherrliga Adelswärdiska Famille Godset Adelsnäs år 1821". Adelswärdiska arkivet.

Köksträdgården var uppbyggd i sex kvarter med grusgångar och kantade med långa rader av spaljerade fruktträd. Den var lokaliserad ned mot vattnet och där fanns även springbrunnar, lekstuga, uppstoppade påfåglar, olika växthus samt exotiska växter. Det så kallade *Lugnet* utgjorde en avgränsad lustträdgård nära huvudbyggnaden med klippta träd och buskar, gångar och lustiga ornament. Linnétemplet var en komplicerad formation av klippta lindar med klättrande kaprifol. Bakom Linnétemplet låg en målad drake och strax intill fanns ett trädhus för kaffestunder. I dammen sprutade fyra skulpterade

Linnétemplet på Adelsnäs under 1870-talet. Foto Augusta Zetterling

gäddor vatten och flera andra skulpturer - exempelvis *Diana med hunden* och *Gosse med gås* - hade placerats under träden. *Parken* utgjorde resten av halvön med ett sinnrikt slingrade gångsystem. Ett eremitage hade byggts på 1810-talet och försetts med en eremit målad av Pehr Hörberg. I parken fanns också en labyrinth av hagtorn, ett kinesiskt tempel, en grotta (lusthus) av bark och mossa, ett boktempel, en mossurna, en spaljerad champagne-butelj med mera. Parkens begivenheter var oändliga och det är svårt att kortfattat redogöra för alla dess finesser. En rekonstruktion efter tillgängliga kartor har utförts och genom denna kan man få en uppfattning av parken.

På andra sidan sjön låg rundtemplet som anlagts redan 1809 med målningar av Pehr Hörberg, samt kastellet uppfört på 1820-talet. C. C. Gjørwell ritade ett förslag till badhus på 1820-talet som dock inte uppfördes. Senare tillkom ett kanontorn uppfört 1853 av Seth Adelswärd. En speljakt - ett fast fartyg byggt ute i vattnet mitt emot kastellet - brukade bjuda på fyrverkerier och på Helena ö hade ett

turkiskt lusthus byggts. Musikbåtens orkester spelade och kostnaderna för arrangemanget uppgick ofta till lika mycket som för hela parken.

Parken förfaller

Den engelska parken på Adelsnäs kom slutligen att utgöra hela halvön med stränder och öar, med långa gångsystem och ett otal utflyktsmål. En detaljerad plan från 1879 visar dess slutliga omfång. Parken hade sin storhetstid under 1830- och 1840-tal sedan en holländsk trädgårdsmästare, van der Kodde, anställdes för att sköta anläggningen. Kostnaden och underhållet av parken krävde varje år stora summor och många händer. Parken och trädgårdens huvudsakliga funktion under denna tid var till nöje och dekoration, men skulle också ge status till ägarna. Under 1850-talet besökte de kungliga prinsarna Carl och Oscar Adelsnäs parkanläggning. Parken hade inga krav på sig att vara ekonomiskt bärande, men de fruktträdgårdar som fram till 1860-talet anlades producerade varor för gårdens hushållning. Fruktträdgårdarna fick således en dubbel funktion, dels dekorativ och dels produktiv. De resterande delarna av anläggningen; lustträdgården och parken var generellt sett endast till för herrskapet. I parken och vinterträdgården ordnades sällskapslekar och kostymfester. Ett nytt växthus i glas uppfördes på 1860-talet och var ett exempel på den nya teknik med glasbyggnader som vuxit fram i England. Trots nysatsningen på uppvärmt växthus förföll Adelsnäs-parken under 1860-1870-talen, ett släktgrensbyte bidrog till det avtynande intresset. Kopparproduktionen gav därtill dålig avkastning och det ekonomiska läget försämrades.

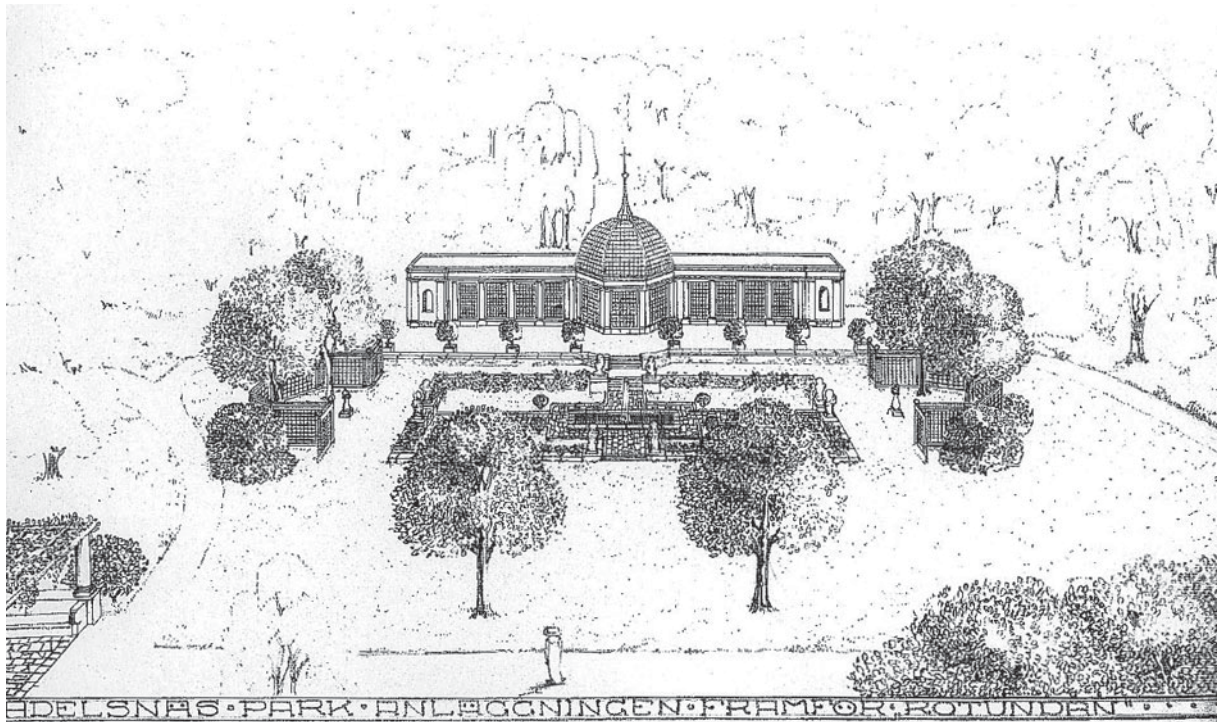

Parterrerna på Adelsnäs. Vy upp mot magasinet, ca 1870.
Foto Augusta Zetterling.

Omläggningen av Adelsnäs

År 1883, då den dynamiske men unge Theodor Adelswärd övertog förvaltningen kom en vändning för fideikommisset. Starkt influerad av USA och England lade han om bruket till modern industri och vände den nedåtgående trenden. Hans intresse för engelska eller amerikanska ideal syns i flera projekt från industri till stadsplanering, byggnadskonst och trädgårdsarkitektur. Runt sekelskiftet påbörjades omläggningen av Adelsnäs, den gamla obebodda herrgården revs och ett nytt hus projekterades av vännen och arkitekten Isak Gustaf Clason.

Parkanläggningen utformades av ett flertal arkitekter, under Clason och Adelswärds ledning. Trädgårdsdirektör Rudolf Abelin, även han en god vän, inspirerade till formandet av parken. År 1901 utnämndes Abelin till rektor för Adelsnäs trädgårdsskola som öppnat i Västantorps. Abelin framhöll formträdgården som stilbildande ideal, vilket kan åter ses i flera av hans trädgårdar, så även på Adelsnäs. Abelin kunde således under några år arbeta intensivt med skolan och delta i planläggningen och utförandet av den nya köksträdgården på Adelsnäs. Till detta arbete anlätades den danske arkitekten Edward Glaesel. Efter att flera byggnader flyttats och de stora gamla köksträdgårdarna lagts igen fick han i uppgift att rita en ny köksträdgård 1903. Detta var början på omläggning av den gamla parken. Arbetet skulle ta nästan 20 år och man arbetade sig igenom detaljer och helhetskoncept, formade uppfarter, gräsplaner, angöring och funderade på husets placering.

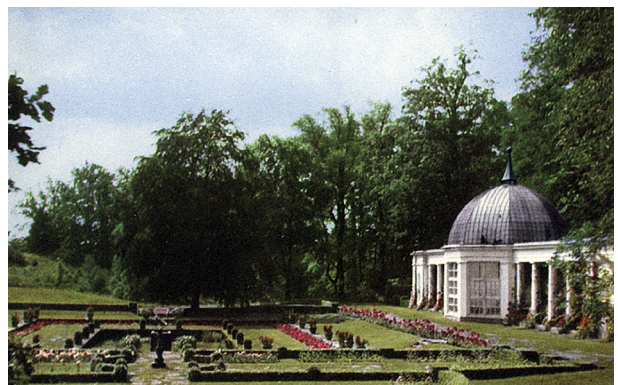

Ett av trädgårdsarkitekt Ester Claessons förslag till rotundagård, daterad i Saaleck 1913.

Adelsnäs är unikt på flera sätt, dels genom sin storlek och omfattning, dels genom sin engelsk-influencerade arkitektur som gäller både hus och trädgård. Anläggningen Adelsnäs är också unik som ”experimentalfält” för tidens arkitekter. Exempelvis arbetade Gunnar Asplund under flera år med Adelsnäs genom Clasons kontor, men även en engelsk arkitekt, Edward White, bjöds in. En ung kvinnlig trädgårdsarkitekt, Ester Claesson kom från Wien till Adelsnäs för att delta i arbetet med utformningen. Det arkitektoniska helhetsansvaret för trädgårdens formgivning hade Clason, medan Abelin fungerade som idégivare och växtexpert.

Arts and Craft ideal

År 1914 byggdes det gamla växthuset från 1860-talet om till ett nyklassiskt orangeri. Clason ritade efter Theodor Adelswårds skisser. Endast mittkupolen behölls och denna utgör nu kupolen i Rotundan. Därefter påbörjades planerna på en *sunken garden* framför Rotundan. Ester Claesson, en av de kvinnliga pionjerna inom trädgårdskonst, hade redan 1913 skickat förslag på en *sunken garden* till Adelswård. I Sverige fanns ingen liknande anläggning vid denna tidpunkt och I.G. Clason anställde Ester för att ta fram ritningar. Samarbetet mynnade ut i en *sunken garden* framför Rotundan, därtill kom en absidial rosenträdgård som Rudolf Abelin föreslagit. Ester Claesson ritade några år senare även en örtagård till Adelsnäs köksträdgård. Det är en fin liten anläggning i kvarter med skifferplattor och solvisare. Buxbomshäckar och perenner är planterade efter noggranna skisser där form och färg har stor betydelse. Influenserna från Gertrude Jekyll syns tydligt. Även ett storslaget förslag till terrasser ned mot vattnet framför huvudbyggnaden med murar, damm, paviljonger, klippta idegranshäckar ritades av Clason. Förslaget utfördes aldrig men visar ambitionen och också kunskapen om typiska Arts and Craft uttryck.

Orangeriet . Privat bild.

Adelsnäs är inte en Arts and Craft trädgård i den ursprungliga bemärkelsen. Men anläggningen är kraftigt influerad av och grundar sig på engelska idéer från sekelskiftet. På Adelsnäs finner vi de formella anläggningarna, till exempel en *sunken garden*, vilket är en produkt av 1900-talets tillbakablickande på renässansträdgårdens uttryck. Flera engelskinfluerade drag på Adelsnäs är *teaterslätten* (*theatre lawn*), rosensträdgården, och förkärleken till utländska uttryck som *the grass walk* eller *the professors walk*. I Adelsnäs park, liksom i byggnaden, finns asymmetriska drag vilket var typiskt inom arkitekturen vid seklets början. Uppfartsterrassen är starkt formell men inte regelbunden, helheten blir dock harmonisk och balanserad trots att enheter har förskjutits. Parterrer placerades gärna en bit från huset i den formella anläggningen vilket vi även ser på Adelsnäs. Planen är dock mer öppen på Adelsnäs än vad den var i en samtida engelsk anläggning. De strikta häckarna och den starka rumsstrukturen har uteblivit på Adelsnäs, vilket kan bero på storleken men också på den äldre engelska parkens utformning.

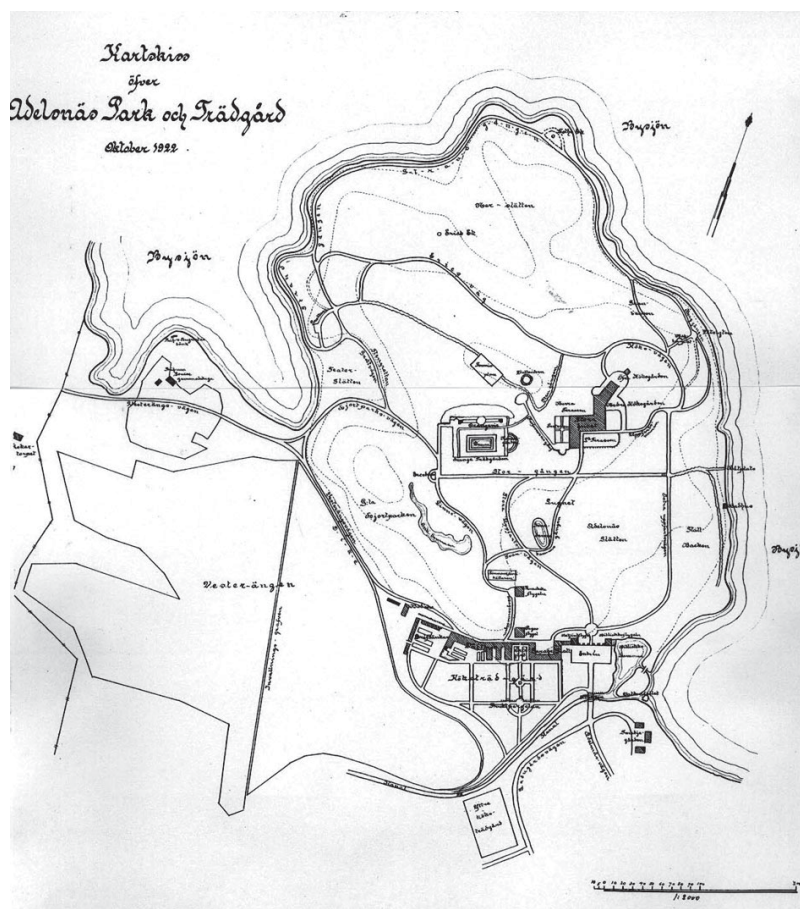
En av dessa mer formella anläggningar i parken var formträdgården vid husets sydöst fasad. Anläggningen ligger något nedsänkt och inramas av låga buxbomshäckar i 4 x 4 kvarter. En cirkelrund springbrunn och gångar belagda med Bäckafallssten finns också. Julius Cox från Helsingborg ritade trädgården 1919. Bland övriga intressanta detaljer värda att notera vid ett besök är exedran (halvcirkelformig sittbänk) i italiensk kalksten som transporterades hem från Italien under 1:a världskriget. Denna placerades i slutet av *the grass walk* söder om Rotundan. Man lät även specialtillverka en så kallad "badkarsoffa" efter engelska förlagor för att ställa ut i parken.

En trädgård för alla intresserade

Redan på sin tid väckte Adelsnäs-parken mycket uppmärksamhet även internationellt. Artiklar publicerades i både svensk, dansk och engelsk press. Adelsnäs hus och park ställdes också ut på två trädgårdsutställningar i London under 1920-

talet. Växtmaterialet i Adelsnäs park anspelar på Robinsons planteringsprinciper från boken *The Flower Garden*. De oregelbundna lökgrupperna på våren och de utplanterade vilda svenska växterna i parken var då något nytt och ovanligt. Gräsplanen mot huset var också en medveten gestaltad yta, ny för sin tid liksom rododendron och klippta gräs-gångar infogade på ett "naturligt" vis i parken. Under våren och sommaren blommar hundratals påskliljor under träden i *Lugnet* än idag. Theodor Adelswärd skrev själv 1921 i *Lustgården*:

En trädgård kan man icke lära känna genom beskrivning, den bör ses, och till Adelsnäs trädgård äro alla trädgårdsintresserade välkomna.

Plan över den färdiga anläggningen från 1922. Adelswärdska arkivet..

Anna Lindell är landskapsarkitekt med ett specialintresse för trädgårdshistoria.

Referenser

- Abelin R, *Herrgårdsträdgården*. 1915.
- Adelswärd G, Arkiverad trädgårdskonst. I *Östergötland : meddelanden från Östergötlands länsmuseum*. 1968.
- Adelswärd G, P M Adlerfeldts plan 1782. I *Lustgården*. 1981.
- Adelswärd G, Kring ett orangeri. I *Lustgården*. 1983.
- Adelswärd G, Middagsskott i romantisk park. I *Lustgården*. 1987-88.
- Adelswärd T, Köksträdgård - prydnadsträdgård. I *Lustgården*. 1921.
- Blomfield R, *The Formal garden in England*. 1901.
- Brocman C F, *Beskrivning öfver the i Öster-Göthland befintlige städer, slott*. 1760.
- Claesson E, *Trädgården*. 1923.
- Clason I G, Adelsnäs. I *Byggmästaren*. 1922.
- Cnattingius B, *Pebr Hörberg*. 1937.
- Edestrand H & Lundberg E, *I G Clason*. 1968.
- Fredriksson M, *Pietet eller vandalism? IG Clasons herrgårdsprojekt i Östergötland*. 1996.
- Hylander N, Östgötsk herrgårdskultur. I *Lustgården*. 1952-53.
- Jekell G, *Roses for English Gardens*. 1902.
- Jekell G, *Wall and Water Gardens* 2nd edi. 1913.
- Jekell G & Elgood G, *Some English Gardens*. 1904.
- Jekell G & Weaver L, *Gardens for Small Country Houses*. 1913.
- Jonsson M, Numer-bock uppå Träna. Sortiment i en fruktträdgård 1728. I *Lustgården*. 1987-88.
- Karlström G R, Några strödda minnen från Adelsnäs trädgård och parker under 1850-talet till medlet af 1860 talet. I *Tidning för Trädgårdsodlare*. 1900.
- Kronprinsessan Margareta, *Från blomstergården*. 1917.
- Latham C, *In English Homes*. 1904.
- Latham C, *English Themses*. 1904.
- Lind G. Från Östergötlands trädgårdar. I *Tidning för Trädgårdsodlare*. 1899.
- Lundberg P, *Then rätta Svenska Trädgårds-Praxis*. 1763.
- Mawson T, *The Art and Craft of Garden making*. 1900.
- Milner H E, *The Art and Practice of landscape Gardening*. 1890.
- Olausson M, *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. 1993.
- Ridderstedt A. *Historiskt, geografiskt, och statistiskt lexikon öfver Östergötland*. 1877.
- Reuterswärd G, Adelsnäs. I *Havekunst*. 1920.
- Robinson W, *The English Flower Graden*. 1902.
- Rydström A, *Det gamla Adelsnäs*. 1913.
- Sedding J, *Garden-Craft Old and New*. 1891.
- Sonesson N, Adelsnässparken. I *Trädgården*. 1915.
- Sonesson N, Adelsnässparken samt några ord om trädgårdsanläggningen. I *Lustgården*. 1921.
- Sirén O, *Kinas trädgårdar*. 1950.

- Sörensen C Th, Adelnäs park. I *Trädgårdskonst* 2. Red H Blom. 1952.
- Tham W, *Beskrivning öfver Linköpings län*. Bd II. 1855.
- Thersner U, *Fordna och närvarande Sverige*. 1826.
- Teknisk tidskrift* nr 46.
- Upmark G, Adelnäs. I *Svenska slott och herresäten*. 1923.
- White J F, *The Graden Furniture and Ornament*.
- Widegren P D, *Försök till en ny beskskrifning öfver Östergöthland*. 1817.